

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АРТТЕРАПЕВТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КОРЕКЦІЇ ЗАТРИМКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД

PECULIARITIES OF ART – THERAPY TECHNOLOGIES APPLICATION IN DELAYED MENTAL DEVELOPMENT CORRECTION: THEORETICAL REVIEW

Арттерапія – метод корекції розвитку особистості засобами образотворчого мистецтва, що показує однаково високу результативність у роботі з малечю, дорослими та людьми поважного віку. Значна привабливість арттерапевтичних технік для психологів доволі просто пояснюється, адже не завжди особистість може виразити словами те, що її хвилює, але через мистецтво – малюнок, танець, ліплення, аплікацію чи музику – це здійснити куди легше, бо в цьому разі використовується не вербальне спілкування, а своєрідна «мова» сили, виразності, інтенсивності прояву почуттів, емоцій, переживань через зір, слух, витонченість рухів тощо. Означена методика належить до найстаріших природних форм корекції і нині вважається однією з оптимальних та вельми доречних за умови, коли маємо справу з особистістю із затримкою психомовленнєвого розвитку (ЗПР) заради виправлення чи покращення її психологічного стану.

У статті вказано чинники зростання кількості дітей із ЗПР нині. Окрему увагу приділено причинам та характерним особливостям прояву кожного окремого типу ЗПР (гармонійний психофізичний інфантилізм, органічний інфантилізм, церебрально-органічна затримка розвитку психіки, відставання в розвитку, зумовлене хронічним соматичним захворюванням, педагогічна та мікросоціальна занедбаність) та зазначено, що науковці сьогодення розглядають затримку психічного розвитку як своєрідний «стан на краю», для якого характерні розлади інтелектуальної, емоційної та вольової сфер. Водночас зазначено, що відставання від хронологічних норм розвитку психіки, як правило, з віком стає менше помітним, втім недосконалість окремих функцій може залишитися довічно. У разі, коли немає своєчасної допомоги, з'являються згубні зміни особистості. У статті розглядаються особливості самого поняття «арттерапія» та підходи до його трактування, описано окремі напрями. Ця публікація ознайомлює з усією складністю та перспективами використання арттерапевтичних технологій в корекції ЗПР.

Ключові слова: арттерапія, затримка психічного розвитку, корекція, емоційно-вольова незрілість, інтелектуальна недостатність.

Art therapy is the method of correcting personality development by means of visual arts, which shows equally high effectiveness while working with children, adults, and elderly people. The significant appeal of art therapy methods for psychologists is quite simple to explain because a person is not always able to express what is troubling him/her in words. However, due to the art – such as drawing, dance, sculpting, collage, or music – this becomes much easier, as non-verbal communication is used instead. It is a kind of “language” of strength, expressiveness, and intensity in the manifestation of feelings, emotions, and experiences by vision, hearing, elegance of movements, etc. This method belongs to the oldest natural forms of correction and currently is considered to be one of the most optimal and highly appropriate while dealing with individuals with delayed mental development (DMD), in order to correct or improve their psychological state.

The factors contributing to the increase in the number of children with DMD at present are indicated in this paper. Special attention is paid to the causes and characteristic features of each specific type of DMD – harmonious psychophysical infantilism, organic infantilism, cerebral-organic delay in mental development, somatic delay in mental development, pedagogical and microsocial neglect. It is also noted that modern researchers consider delayed mental development as a kind of “borderline state”, characterized by disorders in intellectual, emotional, and volitional spheres. At the same time, it is noted that the delay in meeting chronological norms of mental development usually becomes less noticeable with age; however, the imperfection of certain functions may persist throughout life. In case of timely assistance absence, harmful personality changes occur. The peculiarities of “art therapy” concept and approaches to its interpretation are considered in this paper, and specific directions are described as well. Complete complexity and prospects of art therapy techniques application in DMD correction are introduced in this paper.

Key words: art therapy, delayed mental development, correction, emotional-volitional immaturity, intellectual disability.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.76.29>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Буняк Н.А.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
та соціальної роботи
Західноукраїнський національний
університет

Надвинична Т.Л.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Західноукраїнський національний
університет

Бригадир М.Б.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Західноукраїнський національний
університет

Вступ. Сукупність декількох царин наукових знань, що на практиці застосовуються як арсенал технік, котрі використовують мистецтво у своєрідній умовній формі і дозволяють виправити розлади психічного розвитку через вияв нестандартного мислення, – це лікування творчістю, а загалом, метод зцілення особистості за допомогою терапевтичного впливу будь-якої мистецької праці. Своєрідною ознакою прогресу вітчизняної арттерапії є дедалі більше поширене її використання у соці-

альній та освітній сферах. Спектр застосування також вельми різноманітний: є наукові матеріали, пов'язані з використанням лікування творчістю в роботі з відновлення психологічних, фізичних, соціальних функцій особистості, яка хвора душевно, в терапевтичних стаціонарах, центрах відновлення здоров'я, в роботі з хворими, у яких діагностовано зловживання новоутворення чи інші захворювання, що, найімовірніше, мають швидку летальність у терапевтичних відділеннях [6]. Також

описаний практичний досвід застосування технологій, котрі лікують творчістю, в роботі із залежними від наркотичних речовин, що синтезовані лабораторним шляхом. Доведено ефективність використання арттерапії у роботі з особистостями, які зазнали знущань або мають інший руйнівний досвід; у психологічній реабілітації та пристосуванні до змін осіб, що потребують спеціальної підтримки; в роботі із сім'ями з труднощами взаємодії; у разі порушення здатності пристосування до нового колективу; в психотерапії сім'ї; за наявності емоційного вигорання; в корекції затримки психічного розвитку або ж інших розладів психіки.

Невтомна допитливість чи прагнення до знань українських психологів та психотерапевтів нині зумовили не змішування, а поєднання в терапевтичній практиці всіляких форм і методів арттерапії, використання різних мистецтв із терапевтичною метою у процесі вирішення однієї проблеми. Водночас у роботах українських авторів широко обговорюється практичний досвід використання технологій лікування творчістю, доцільність та вибірковість їх застосування як найбільш ефективного засобу допомоги в кожному конкретному випадку. Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю теоретичного аналізу теми, яка винесена на обговорення, що, безперечно, допоможе визначити найдоцільніші арттерапевтичні технології, котрі застосовуються для корекції затримки психомовленнєвого розвитку (ЗПР).

Мета статті – здійснення теоретичного огляду та аналізу сучасного досвіду використання технологій арттерапії у роботі з дітьми із затримкою психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Затримка психічного розвитку (ЗПР) – уповільнення швидкості вдосконалення окремих психічних функцій: емоційної та вольової сфер, інтелекту, що визначається недостатністю загального резерву знань, інфантильністю мислення, перевагою ігрових інтересів, швидкою втомою від розумового зусилля.

Як зауважують у своєму дослідженні Т. А. Ткачук та Я. І. Таубе [10, с. 62], нині помітна тривожна тенденція – зростання кількості дітей із ЗПР. Наукові працівники пояснюють її зростанням чисельності: а) осіб із важкими органічними захворюваннями в перші роки життя; б) проблемних сімей; в) проблем, що пов'язані з інтеграцією в навчальний процес тощо. Водночас вказують, що відставання від хронологічних норм розвитку психіки, як правило, з віком стає менше помітним, утім недосконалість окремих функцій може залишитися довічно.

Вітчизняні науковці Н. А. Буняк та А. Н. Гірняк [4, с. 135] виокремлюють декілька типів затримки психічного розвитку, як-от: гармонійний психофізичний інфантилізм, органічний інфантилізм, церебрально-органічна затримка розвитку психіки, відставання в розвитку, зумовлене хронічним соматичним захворюванням, педагогічна та мікросоціальна занедбаність. І, найважливіше, зазнача-

ють, що кожен тип затримки психічного розвитку має свої відмінні ознаки.

Так, гармонійний психофізичний інфантилізм – це порушення темпу психічного розвитку (ЗПР) конституційного походження, що стосується не лише психіки, а й фізичного розвитку та визначається низьким зростом і масою; відрізняється жвавістю моторики та емоцій, а коло інтересів охоплює лише гру як вид діяльності. Однак слід звернути увагу, що гра досить добре розвинута, сюжетно-рольова з демонстрацією чималого самовладання та фантазії. Водночас освітня діяльність є малопривабливою, виконання завдань зумовлює швидке перенасичення, емоції і мотивація не відповідають хронологічному вікові, самооцінка диференційована слабо, проте істотні розлади психічних процесів не спостерігаються, а незрілість зачіпає переважно сферу емоцій та волі особистості, зумовлюючи недостатність довільної регуляції практичних і теоретичних дій, процесу опосередкованого та узагальненого пізнання навколишньої дійсності, збереження в пам'яті, фокусування уваги, а досягнення у розумовій сфері потребують невпинного сприяння.

Органічний інфантилізм виникає як віддалений наслідок (залишковий ефект) органічних ушкоджень, що були пережиті в немовлячому періоді чи у перші роки життя (забій, інфекція). У цьому випадку спостерігаємо явні хибні емоційної та вольової зрілості: неспроможність до самостійного зосередження під час розумової роботи та, головним чином, мотивацію лише на гру. Значно виражені такі особливості емоційної та вольової сфер: у разі домінування підвищеного фону настрою спостерігається непосидючість, надмірна рухливість, неспроможність до вольового зусилля та самоорганізації під час діяльності, розв'язність та недисциплінованість. Разом із тим помітні також ознаки органічного ураження центральної нервової системи (ЦНС): млявість психічних процесів, незграбність моторики, прагнення постійного схвалення, висока самооцінка, а дослідження інтелекту визначає нижню межу вікової норми.

Церебрально-органічна затримка психічного розвитку – наслідок аномалії дозрівання кори головного мозку під час виношування плоду в утробі матері через нудоту вагітних (ранню та особливо пізню), перенесені захворювання в цей період (гострі респіраторні вірусні інфекції (ГРВІ), запальні захворювання печінки (гострі чи хронічні), дитячі інфекційні захворювання (вітряна віспа, кір, краснуха і таке інше)). Як результат – підвищена стомлюваність, зниження працездатності, пам'яті, слабка концентрація уваги, пізнавальна діяльність істотно занижена, помітне уривчасте засвоєння знань, вмінь, навичок, незрілість емоційно-вольової сфери та стійке відставання розвитку інтелекту.

Причиною соматичної затримки психічного розвитку є насамперед уроджені та набуті вади розвитку чи хронічні захворювання систем організму людини. Наслідком є незрілість емоційно-вольової

сфери, що поєднується зі збереженням інтелектом, втрата здатності до виконання будь якої діяльності, поява своєрідних рис, таких як лякливність, соромливність, нерішучість. Відзначається також зосередження на самопочутті та прагнення уникати перешкод на шляху до мети.

Мікросоціальна занедбаність – це результат біологічних особливостей розвитку або згубного впливу складних соціальних умов та відсутності підтримки у найближчому оточенні, бездоглядності, жорстокості, тобто вкрай важкої ситуації виховання на ранніх етапах онтогенезу, що зумовлює розлади вегетативних, а зрештою, і психічних функцій організму особистості. Ознаками мікросоціальної занедбаності є проблеми з концентрацією уваги та запам'ятовуванням, низька мовленнєва зрілість, незацікавленість у нових знаннях, вміннях та навичках, перевага гри як базової форми діяльності, неадекватна поведінка, агресивність та замкнутість, емоційні гойдалки, збентеження, невпевненість, страх, втрата здатності до праці, стомлення, і насамкінець можливі також розлади інтелектуальної сфери.

Педагогічна занедбаність – стала аномалія поведінки, моральної свідомості, що зумовлена шкідливим впливом довкілля й огріхами у вихованні, частою зміною шкіл, учителів, викладачів, несприятливим впливом вулиці, безпритульності. Ця проблема виникає на тлі нестачі знань, вмінь та затримки розвитку інтелекту, проте не уособлюється станом патологічним.

Слід зазначити, що сучасна арттерапія нині має силу-силенну напрямів. Найперше, важливо їх перелічити [3, с. 170; 2, с. 5]: ізотерапія – лікувальний вплив засобами зображувального мистецтва: малювання, ліплення, декоративне мистецтво; піскотерапія – робота з піском – розвиток тактильної чутливості та стабілізація психоемоційного стану; імаготерапія – інструментом впливу є театральне мистецтво; кінотерапія – вплив через відображення у фільмі схожої життєвої ситуації та виходу з неї; музикотерапія – лікувальний вплив через різноманітні жанри музики; вокалотерапія – спирається на оздоровчі якості класичного співу; казкотерапія – використовує казки, міфи, легенди, байки, билини, притчі як форму для інтеграції особистості, розвитку творчого потенціалу, розширення свідомості та взаємодії з довкіллям; лялькотерапія – використовує як основний прийом впливу ляльку; бібліотерапія – лікування людини словом, книгою через умисно підібрані літературні твори; танцювально-рухова терапія використовує як інструмент чіткий рух і танець; етнотерапія – прагне використовувати традиції, звичаї, ремесла з метою залучення у життєву ситуацію; хромотерапія – використовує колір як носій інформації про здоров'я особистості; ландшафтотерапія – пасивний процес споглядання об'єктів природи.

Цікавим нині для ознайомлення є поділ напрямів арттерапії лише на три групи [8]: пасивні – передбачають залучення дитини до прояву своїх

можливостей у мистецтві; активні – заохочують до діяльності; інтегровані – поєднують арттерапевтичні техніки.

У вітчизняних науково-літературних джерелах, що доступні для дослідження, ми виявили декілька підходів до трактування поняття «арттерапія», однак усі вони так чи інакше обмежуються тим, що арттерапія – це метод «лікування нервових чи психічних хвороб через самовираження у мистецтві», котрий виник на початку 30-х років минулого сторіччя, і відтоді цікавість до можливостей застосування цього методу лише зростає. Тому ми насамперед намагалися розшукати інформацію про вибірковість застосування технік арттерапії. І виявили: у доробках вітчизняних вчених – авторів програми з арттерапії для дітей з індивідуальними можливостями [1], приміром, зазначається, що кожен окремий напрям арттерапії, яким користуються психологи для корекції ЗПР дошкільнят, спрямований на «виправлення» визначеної сфери, як-от: ізотерапія – мотиваційної сфери; імаготерапія (пальчиковий театр) – моторної чи когнітивної сфер; лялькотерапія у поєднанні з імаготерапією (демонстрація театральної вистави за допомогою ляльок) – емоційної сфери; піскотерапія – окрім формування тактильної чутливості та маніпулятивної вправності пальців рук, удосконалює мовленнєві можливості дитини тощо.

Ми звернули увагу на дисертаційні дослідження сучасності. Наукові пошуки Наталі Олегівни Квітки [7], скажімо, стосувалися особливостей розвитку музичного сприймання учнів початкових класів із затримкою психічного розвитку засобами народної творчості. Авторка зазначає, що саме становлення музичного сприймання закладає основу музичної культури, поглиблює розуміння музичної ідеї українських народних пісень, усвідомленого емоційного ставлення школяра до них. Водночас музика, як мистецтво з душею, виконує важливі корекційно-виховні функції, забезпечує умови для розвитку пізнавальної та емоційної сфер школярів зі спеціальними потребами лише тоді, коли доступна і цікава для розуміння.

Значущість дослідження полягає, зокрема, у визначенні критеріїв добору творів для детального опрацювання з учнями початкових класів із ЗПР, а саме: узгодженість вікових та психологічних характеристик сприймання; естетична значущість твору, що виражається привабливістю; присутність в українських народних піснях можливості для об'єднання та водночас підкреслення спільного з особистим життєвим досвідом (виявлення аналогій).

І. Дмитрієва [5] займалася питанням виховання естетичного смаку розумово неповносправних підлітків у допоміжній школі засобами образотворчого мистецтва. Авторка зазначає, що для використання потенціалу образотворчого мистецтва в умовах допоміжної школи необхідне ознайомлення із творами мистецтва з використанням потенційних можливостей, які є у таких підлітків, та зазначає, що для належної допомоги необхідне

глибоке розуміння специфіки сприймання художніх образів та переживань, зумовлених спогляданням творів живопису дітьми з особливостями психічного розвитку.

А. Хіля [11] вважає мистецтво та арттерапію основним компонентом соціальної і психологічної адаптації дітей зі спеціальними індивідуальними потребами, в тому числі із ЗПР. Зокрема, учену зацікавило наукове дослідження М. Герньєр (Matthew Gernier «Puppetry as an Art Therapy Technique with Emotionally Disturbed Children, Alexandria, Virginia, 1983»), сутність якого – у застосуванні лялькового театру в роботі з порушеннями емоційних реакцій у дітей. У своїй праці автор акцентував увагу на тому, що згадану техніку варто використовувати як із діагностичною, так і з терапевтичною ціллю, оскільки вона має досить широкі можливості, котрі через майстрування ляльки, ставлення вистави та втілення її скеровані на пристосування до соціуму, самостійне вираження емоцій та управління ними у конфліктних ситуаціях. Цікаво, що дослідник розглядає лялькотерапію як метод колективної терапії, котрий дозволяє висловлюватись вільно, невинувато, затаївшись за лялькою.

О. М. Опалюк, Л. І. Лісова [9, с. 126], вивчаючи індивідуальний стиль художнього сприймання в учнів початкових класів із розумовими порушеннями, зауважили, що основна мета роботи з такими дітьми – підготувати до соціально корисної діяльності через формування такого мінімуму трудових навичок, котрий забезпечить їм початок самостійного шляху. Автори зазначають, що у досягненні цієї мети важливе виправне значення має естетичне виховання (ознайомлення з творами мистецтва, посилення участі у творчості аматорів, малювання, музика, співи, декламація, танці тощо), адже воно допомагає виробити здатність відчувати та сприймати красу чи інші естетичні якості, збудити відчуття барв, темпу, руху, збагатити знання дітей, поживавити пізнавальні процеси, поліпшити увагу та виробити силу волі.

Висновки. Отже, проведений нами огляд дисертаційних досліджень та наукових пошуків щодо вивчення досвіду використання арттерапії у роботі з дітьми із затримкою психічного розвитку дав змогу констатувати такі надбання:

а) мистецтво та арттерапія є основним компонентом соціальної і психологічної адаптації дітей зі спеціальними індивідуальними потребами, в тому числі із ЗПР;

а) невпинно проводиться пошук застосування сучасних арттерапевтичних технік у фаховій роботі;

б) творці програм арттерапії запроваджують їх у процес фахової підготовки, насамперед психологів;

в) окремо виділено ресурси мистецтва – для виховання, для корекції, для діагностики та для

арттерапії, що здатні забезпечити виправлення та покращення психологічного стану;

г) виявлено інформацію про вибірковість застосування технік арттерапії для корекції ЗПР.

Важливо, на наш погляд, що науковцями виділена провідна ціль роботи з дітьми із ЗПР – підготувати до соціально корисної діяльності через формування такого мінімуму трудових навичок, котрий забезпечить їм початок самостійного шляху.

Ми впевнені у тому, що арттерапія не лише сьогодні, а й у майбутньому є вельми цінною для роботи з дітьми із затримкою психічного розвитку через те, що передусім нівелює страх перед початком власного незалежного життя у соціумі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаптована програма з арт-терапії для дітей з обмеженими можливостями. URL: <http://corr.ks.ua>.
2. Бедіченко О., Раєвська Я. Концепції та методики арт-терапії: розвиток та впровадження в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії персоналом. Психологія*. 2024. Вип. 3 (64). С. 5–11.
3. Буняк Н. А. Психотерапія та арт-терапія : навчальний посібник. Чернігів : ЧОІППО, 2022. 216 с.
4. Буняк Н., Гірняк А. Патопсихологія : підручник. Тернопіль : ВПЦ «Університетська думка», 2025. 255 с.
5. Дмитрієва І. Корекція художнього сприймання розумово відсталих підлітків засобами образотворчого мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2002. 19 с.
6. Катеренчук І. П., Гуцалепко О. О., Рустамян С. Т., Кострікова Ю. А. Арт-терапія: перспективи застосування в лікуванні, профілактиці та реабілітації захворювань внутрішніх органів (огляд літератури). *Практикуючий лікар*. 2023. Том 12. № 4. С. 36–43.
7. Квітка Н. Формування сприймання музики у молодших школярів із затримкою психічного розвитку засобами фольклору : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2016. 23 с.
8. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : науково-методичний посібник. Київ : Атопол, 2011. 274 с.
9. Опалюк О. М., Лісова Л. І. Своєрідність художнього сприймання у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку. *Актуальні питання колекційної освіти* : зб. наук. пр. (педагогічні науки). 2021. Вип. 18. С. 125–137.
10. Ткачук Т. А., Таубе Я. І. Особливості ускладнень затримки психічного розвитку у дітей. *Молодий вчений*. 2018. № 1 (53). С. 62–66.
11. Хіля А. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних вчених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59). С. 394–405.

Стаття надійшла у редакцію: 11.08.2025

Стаття прийнята: 26.08.2025

Опубліковано: 23.10.2025